

Сергій Шумило

КРИЗОВИЙ СТАН В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'І: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ¹

DOI: 10.58407/litopis.250108

© С. Шумило, 2025. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета: дослідити стан українського православ'я від 2018 по 2024 рр., проаналізувати причини затяжної кризи, існуючі конфлікти, суперечки та виклики, перешкоди до об'єднання українських Церков, накреслити можливі шляхи подолання існуючих проблем. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до досліджуваних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів**, зокрема описового, спостереження, аналізу, узагальнення. **Наукова новизна.** Проаналізовано стан українського православ'я від 2018 по 2024 рр., наводиться статистика на основі соціопитувань та даних від ДЕСС. Досліджено причини кризи в українських Церквах, настрої у суспільстві, конфлікти та суперечки у відносинах між православними Церквами, вплив російсько-української війни на свободу совісті та державно-церковні відносини, роль Московського патріархату у підтримці військової агресії РФ проти України та зусилля держави на забезпечення національної безпеки та духовної незалежності в Україні. Розглядаються актуальні питання та виклики, які стоять перед українськими Церквами, перспективи діалогу та об'єднання, спокуса стати «державною церквою» та можливість співіснування кількох православних юрисдикцій, проблема якості богословської освіти та потреби реформ тощо.

Ключові слова: Українське православ'я, російсько-українська війна, ПЦУ, УПЦ, УТКЦ, РПЦ МП.

Ситуацію в сучасному українському православ'ї можна охарактеризувати як своєрідну «кризу новонародженості». Це проміжний період між «внутрішньоутробним» і «позаутробним» способом життя, перехід до нової форми життя, коли багато «фізіологічних систем» починають функціонувати заново, викликаючи свого роду «кризу».

Але тут накладається ще й криза у світовому православ'ї. Невиправдано затяжний період «застою» закінчився після Всеправославного Собору, що відбувся в 2016 р. Не в останню чергу певним каталізатором стали події в Україні.

Починаючи розмову про стан українського православ'я, одразу необхідно врахувати, що, крім проблеми поділів, особливий відбиток на нього накладає радянсько-сергійська спадщина. Усі православні юрисдикції, що нині діють в Україні, так чи інакше спадкують «советське православ'я», з усіма його негативними та позитивними якостями. Народжені в СРСР, вони не вирвалися повністю із цього духовно ушкодженого стану. І хоч прапори та гасла давно були змінені, але внутрішня суть часто залишається тією самою.

Стара радянська церковна система, яка давно пережила смерть СРСР, зі стану застою перейшла в стадію глибокої кризи, характерної не лише для Москви, а й для Києва. Однак у останнього з'явився шанс вийти з цього оновленим.

Згідно з класичним визначенням, криза виявляє приховані конфлікти та диспропорції. Це перелом – стан, коли існуючі засоби досягнення мети стають неадекватними, у результаті виникають непередбачувані ситуації. Але криза – це й рішення, переворот, поворотний пункт².

У цьому сенсі криза – це добре, за нею завжди, після застою, настають зміни. Або смерть, або нове народження. Старе має померти, нове – народитися. Нині ми спостерігаємо й одне, й інше.

¹ Доповідь виголошена на міжнародному екуменічному семінарі в Парижі (23.01.2024), організованому Collège des Bernardins та Institut chrétiens d'Orient (Париж, Франція). Французькою мовою доповідь опублікована: Shumylo S. Crise de l'orthodoxie ukrainienne : tendances, défis et moyens de les surmonter. *Les églises et la construction de la paix en Ukraine* / Ed. prof. A. Arjakovsky. Paris: L'Harmattan, 2024. P. 47–60.

² Шумило С. Кризис рождения. О Константинополе, советском наследии, старообрядчестве и украинской автокефалии. *Релігія в Україні*. 2018. 7 листопада. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/41597-krizis-rozhdeniya-o-konstantinopole-sovetskom-nasledii-staroobryadchestve-i-ukrainskoj-avtokefalii.html.

Пологи завжди болючі і навіть брудні. Це природний процес. Тож не варто розраховувати, що ці пологи могли б бути легкими, приємними та чистими. Важливо, як далі вдасться подолати т. зв. «кризу новонародженості» під час переходу до нової форми життєдіяльності.

У цій статті ми свідомо зробимо акцент більше на проблемних аспектах діяльності та стану українських Церков, щоб легше було визначити вірний «діагноз» та можливі шляхи подолання існуючих «хвороб». Це не означає, що в українському православ'ї немає позитивних тенденцій. Вони, поза сумнівом, є і їх чимало, але про це скажуть інші. Іноді корисно критично подивитись на самих себе. Зазвичай, це перший і вкрай необхідний крок до зцілення.

Українське православ'я: конкуренція та протиріччя

Перш ніж почати розмову про сучасний стан українського православ'я та можливі шляхи його розвитку, необхідно коротко заглибитися в передісторію наявних у ньому проблем.

На сьогоднішній день православ'я в Україні продовжує перебувати у стані дисгармонії. Воно дуже неоднорідне й розрізнене. Об'єднавчий Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ-КП), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та групи духовенства на чолі з двома митрополитами Української Православної Церкви (Московського Патріархату), який відбувся в 2018 р., їхнє об'єднання в єдину Православну Церкву України (ПЦУ) та дарування їй Вселенським Патріархатом Томосу про автокефалію, поклало початок новій сторінці в історії українського православ'я. Але не вирішило всіх наявних проблем і протиріч. Головна з яких – поділ, який триває, на автокефальну Українську Церкву (ПЦУ) та Українську Церкву (УПЦ) в єдності з Російською Православною Церквою Московського патріархату (РПЦ МП).

Донедавна УПЦ (в єдності з МП), як пряма спадкоємиця Екзархату РПЦ в Україні радянських часів, зберігала міцні позиції та підтримку пострадянських владних і олігархічних еліт в Україні. Станом на кінець 2019 р. до неї входило 12338 парафій³. За допомогою адмінресурсу вона багато років зберігала майже монополію на становище у більшості регіонів країни (особливо в східних, південних та центральних областях), при цьому нерідко будучи провідником проросійських наративів та впливів серед українських вірян. Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) та Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ-КП), які відродилися в Україні з падінням комуністичного режиму, перебували в дискримінованому становищі порівняно з УПЦ (МП) протягом понад 25 років незалежності України, що заклало ґрунт до майбутніх конфліктів (передумови і причини такої конфронтації, як свого роду «міни уповільненої дії», були закладені ще за часів комуністичного режиму, коли шляхом жорстоких репресій було ліквідовано в Україні альтернативи до РПЦ МП структури Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, Константинопольського та Румунського Патріархатів, Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви тощо, священники яких були репресовані або розстріляні, а їхні парафії та храми насильно приєднані до РПЦ МП, завдяки чому в СРСР було штучно забезпечено її монополію на становище як єдиної (підконтрольної режиму) православної структури).

Тривалий час старі пострадянські еліти в Україні за звичкою продовжували віддавати перевагу церкві Московського патріархату (тобто УПЦ). Ситуація в країні істотно почала змінюватися після 2014 р., коли РФ анексувала Крим і розв'язала війну на Донбасі.

В умовах війни та захоплення Росією частини українських територій в українському суспільстві зріс попит на запобігання впливам та монополії Московського патріархату, через церковні структури якого багато років в Україні велася проросійська пропаганда. Найбільш скандальний приклад – проникнення в Україну диверсійної групи на чолі з відставним полковником ФСБ І. Гіркіним (Стрелковим), який очолив координацію операції з анексії Криму та розв'язав бойові дії на Донбасі, і яке відбувалося через зв'язок РПЦ з УПЦ.

Відтоді це питання перестало бути просто внутрішньою справою Церкви, як раніше, але стало розглядатися крізь призму національної безпеки держави. На жаль, керівництво УПЦ у цій ситуації не зробило висновків, не спромоглося позбутись залежності від Москви та зупинити її впливи серед єпископату, духовенства та вірян. Через це в умовах гібридної війни Росії проти України серйозним викликом для УПЦ стали ініціативи української влади щодо духовного незалежнення від Москви, об'єднання українського православ'я та проголошення автокефалії (незалежності) Української Церкви. Керівництво

³ «Гнана» Церква: УПЦ МП збільшилася за рік на 246 парафій. Релігійно-інформаційна служба України (далі – РІСУ). 2019. 10 грудня. URL: https://risu.ua/gnana-cerkva-upc-mp-zbilshilasya-za-rik-na-246-parafiy_n101560.

УПЦ, прислухаючись до рекомендацій із Московської патріархії, відмовилося брати участь у цьому діалозі, сподіваючись, що цим вдасться зірвати та заблокувати сам процес. Однак така позиція призвела лише до того, що процес пішов без участі УПЦ і в результаті обернувся невідповідними наслідками для неї самої.

У 2018 р. було досягнуто об'єднання УПЦ-КП (5363 громад), УАПЦ (1171 громад) та групи духовенства на чолі з двома митрополитами Української Православної Церкви (Московського Патріархату) в єдину Православну Церкву України (ПЦУ). Відбулося її конституювання через визнання як автокефальної Церкви з боку Вселенського Патріархату та низки інших Помісних Церков, що сталося без участі більшості єпископів УПЦ.

Керівництво УПЦ, відкинувши пропозиції про відокремлення від МП, слідом за останньою розірвало євхаристійну єдність зі Вселенським Константинопольським Патріархатом та іншими Помісними Православними Церквами (Олександрійською, Елладською та Кіпрською), які визнали автокефалію ПЦУ, і перейшло до конфронтаційної риторики. По суті, діями МП було посилено церковний розкол (схизму) не лише в Україні, а й у світовому православ'ї. Ці події сприяли новому витку внутрішньоцерковних протиріч в Україні. Багато священників та вірян УПЦ, які не погодилися з курсом свого керівництва і не бажали залишатися в складі МП, стали переходити до ПЦУ. Від кінця 2018 по січень 2022 рр. з УПЦ до ПЦУ перейшло близько 700 парафій⁴. Отже, кількість парафій ПЦУ на січень 2022 р. становила вже близько 7000, ставши серйозним конкурентом УПЦ⁵.

В УПЦ кожен перехід до ПЦУ намагалися оскаржувати в судових інстанціях, наголошуючи на порушенні їхніх прав. Проте перебування УПЦ у складі МП та промосковські настрої низки діячів УПЦ на тлі анексії з боку РФ Криму та війни на Донбасі сприяли подальшому посиленню в суспільстві негативного ставлення до діяльності структур Московського патріархату в Україні. В окремих населених пунктах часом це призводило до конфліктів та фізичних зіткнень між вірянами обох юрисдикцій та численних судових позовів за церковну нерухомість.

Ситуація в УПЦ після лютого 2022 р.

Повномасштабне військове вторгнення РФ до України в лютому 2022 р. та спроба окупувати її територію кардинально вплинули на церковну ситуацію в країні. Вже саме вторгнення армії РФ її глава В. Путін обгрунтовував, з-поміж іншого, необхідністю «забезпечити захист» структур УПЦ (МП) в Україні. Про це лідер країни-агресора відкрито заявив за три дні до початку повномасштабного наступу⁶. Керівництво РПЦ МП на чолі з московським патріархом Кірілом (Гундяєвим) беззастережно підтримало війну Росії проти України. Патріарх Кіріл не лише благословив військове вторгнення, а й став закладати релігійно-ідеологічне обгрунтування та виправдання війни та злочинів окупаційної армії РФ на території України⁷.

Звісно, в цій ситуації в українському суспільстві ще більше посилювалося вкрай негативне ставлення до всього, що пов'язане з Росією, зокрема й до присутності явних чи прихованих структур Московського патріархату в Україні⁸. Війна загострила як протистояння між двома православними юрисдикціями (УПЦ та ПЦУ), так і протиріччя та «бродіння» всередині самої УПЦ.

Уже від перших днів повномасштабного російського вторгнення всередині УПЦ багато священників, на знак протесту проти дій московського патріарха Кіріла, почали масово

⁴ Водяний А. Сімсот парафій УПЦ МП за три роки перейшли до ПЦУ. *Лівий берег*. 2022. 6 січня. URL: https://lb.ua/society/2022/01/06/502528_simsot_parafiy_upts_mp_tri_roki.html.

⁵ ПЦУ налічує 47 єпархій, 77 монастирів і 7000 парафій. 2019. 15 жовтня. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/44848-pcu-nalichuye-47-eparhij-77-monastiriv-i-7000-parafij.html>.

⁶ Цитата зі звернення В. Путіна від 21.02.2022: «В Киеве продолжают готовить расправу и над Украинской православной церковью Московского патриархата. И это не эмоциональная оценка, об этом говорят конкретные решения и документы. Трагедию церковного раскола власти Украины цинично превратили в инструмент государственной политики. Нынешнее руководство страны не реагирует на просьбы граждан Украины отменить законы, ущемляющие права верующих. Более того, в Раде зарегистрированы новые законопроекты, направленные против духовенства и миллионов прихожан Украинской православной церкви Московского патриархата» (Обращение Президента Российской Федерации. *Kremlin.ru*. 2022. 21 февраля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828>).

⁷ Шумило С. «Православний шахідизм» та неоязичницька теологія війни московського патріарха Кіріла. *Радіо Свобода*. 2022. 28 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kyrylo-hundyayev-russkyu-myir-ideolohiya-viynu/32054793.html>; Його ж. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила. *Радіо Свобода*. 2022. 7 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/falsyfikatsiyi-patriarkha-kyryla-teolohiya-viynu/32118062.html>; Його ж. «Звичайний фашизм»: розбір тез про «священную войну» Росії проти України та Заходу. *Радіо Свобода*. 2024. 5 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zvychnyy-fashyzm-rozbir-tez-pro-svyashchennuyu-voynu-rosiyi/32890534.html>.

⁸ Шумило С. «Завдяки Путіну МП в Україні більше не буде, бо не має на це ані морального, ані канонічного права». *РІСУ*. 2022. 2 березня. URL: https://risu.ua/zavdyaki-putinu-mp-v-ukrayini-bilshe-ne-bude-bo-ne-maye-na-ce-animoralnogo-ani-kanonichnogo-prava---sergij-shumilo_n126625.

не поминати його ім'я на богослужіннях. Серед простого українського духовенства стихійно виник т. зв. рух «підписантів». Бродіння охопили всю УПЦ. В якості реакції на ці події стало скликання позачергового Собору УПЦ у «Феофанії» у травні 2022 р.

Багато священників і вірян очікували, що Собор ухвалить акт про вихід УПЦ зі складу РПЦ МП та проголосить її автокефалію. Однак митрополит Онуфрій та єпископат не пішли на це. Вони обмежилися половинчастими рішеннями, що дозволяли зберегти колишній статус УПЦ як самоврядної частини РПЦ, при цьому сама приналежність УПЦ до РПЦ була ретельно завуальована. Зокрема рішенням Собору було прийнято нову редакцію «Статуту про управління УПЦ», де було зачищено незручні в умовах війни згадки про належність УПЦ до РПЦ⁹. При цьому в Статуті було збережено норму (п. 1), яка регламентує статус УПЦ на основі Грамоти московського патріарха Алексія (Рідігея) про самоврядування УПЦ у складі РПЦ за 1990 р., в якій однозначно прописувалося, що УПЦ зберігає свій зв'язок із світовим православ'ям через РПЦ¹⁰.

«Феофанівський» Собор хоч і благословив припинити поминання московського патріарха на богослужіннях, але так і не ухвалив жодного рішення про те, що УПЦ виходить зі складу РПЦ, а ієрархи – з її керівних органів (Синоду, Архієрейського та Помісного Соборів, Міжсоборної присутності, Синодальних комісій РПЦ тощо). Не прозвучало й однозначного засудження дій московського патріарха Кіріла (Гундієва) та інших вищих ієрархів РПЦ у зв'язку з їхньою підтримкою та благословенням війни Росії проти України, як і квазірелігійної ідеології «русского міра», яку вони проповідують¹¹. Натомість Собор дуже несміливо й невиразно висловив лише «незгоду з позицією Патріарха Московського і всієї Русі Кирила щодо війни в Україні» (п. 3)¹².

Подальші події протягом 2022–2023 рр. показали, що керівництво УПЦ за умов війни, на жаль, не збирається нічого змінювати. Остаточного виходу УПЦ зі складу РПЦ МП так і не сталося. Це, у свою чергу, ще більше загострило напружену війною ситуацію, актуалізуючи суспільний попит на повну заборону як політичних, громадських, комерційних і культурних організацій, так і церковних, які так чи інакше пов'язані зі своїми центрами в державі-агресорі.

Оскільки керівництво УПЦ усі останні 30 років державної незалежності України будь-що намагалось зберегти єдність із Московією, то ця любов вищих ієрархів до Московського патріархату за нових умов обернулося для них і для всієї УПЦ невворотного катастрофою.

Насамперед, обрана керівництвом УПЦ вибіркова тактика та «заплутування слідів» (приховування канонічних зв'язків із РПЦ МП, замість реального та повного виходу з її складу) зіграли не на користь самої УПЦ, спровокувавши серйозні бродіння та невдоволення всередині самої цієї юрисдикції. Багато незгодних священників і вірян почали переходити до ПЦУ. За офіційними даними, за час війни, у період від лютого 2022 по 1 грудня 2023 рр. з УПЦ до ПЦУ перейшли 924 релігійні громади¹³. В УПЦ вважають такі факти переходів незаконними, оскаржуючи їх як у судовому порядку, так і чинячи опір під час спроб зайняти храми. Все це з новою силою загострило конфлікти та боротьбу між прихильниками двох православних юрисдикцій за церковну нерухомість та сфери впливу. В окремих регіонах відомі випадки силового захоплення храмів. Найбільш резонансними стали інциденти в Івано-Франківську та Черкасах, засуджені навіть представниками ПЦУ¹⁴. Московський патріархат, проросійські лобістські організації та ЗМІ намагаються подати конфлікт між двома православними юрисдикціями як «гоніння на релігію» в Україні. Фактично вони в умовах війни проти України намагаються створювати негативний

⁹ Статут про управління Української Православної Церкви (з доповненнями і змінами) від 27.05.2022. *ПЦУ*. 2022. 17 червня. URL: https://risu.ua/statut-pro-upravlinnya-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-cerkvi-z-dopovnennyami-i-zminami-vid-27052022_n130894.

¹⁰ «Украинская Православная Церковь, соединенная через нашу Русскую Православную Церковь с Единой Святой, Соборной и Апостольской Церковью» (п. 1) (Визначення про статус УПЦ (1990 р.). *ПЦУ*. 1990. 28 жовтня. URL: https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upc-1990-r_n34028).

¹¹ Шумило С. Відійти від Москви. Чи бере УПЦ шлях автокефалії від РПЦ МП? *Радіо Свобода*. 2024. 27 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/33093361.html>.

¹² Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 р. *Українська Православна Церква: Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. 2022. 27 травня. URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoyi-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/>.

¹³ Відповідь першого заступника Голови ДЕСС В. Войналовича на запит С. Шумила, № 69/10.1-99/24 від 04.01.2024 р.

¹⁴ Учасники міжправославного діалогу засудили силові методи вирішення конфліктів між громадами. *ПЦУ*. 2023. 31 березня. URL: https://risu.ua/uchasniki-mizhpravoslavnogo-dialogu-zasudili-silovi-metodi-virishennya-konfliktiv-mizh-gromadami_n138022; Ініціативна група духовенства і мирян «Десять тез для ПЦУ» засудила силові методи приєднання храмів УПЦ МП до ПЦУ. *ПЦУ*. 2023. 22 листопада. URL: https://risu.ua/iniciativna-grupa-duhovenstva-i-miryan-desyat-tez-dlya-pcu-zasudila-silovi-metodi-priyednannya-hramiv-upc-mp-do-pcu_n144137;

Щоткіна К. Чи виграє українське православ'я у війні за храми між ПЦУ та УПЦ МП? *Дзеркало тижня*. 2023. 6 грудня. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chi-vihraje-ukrajinske-pravoslavja-u-vijni-za-khrami-mizh-ptsu-ta-upts-mp.html>.

імідж країни перед міжнародною демократичною спільнотою, що має вигляд, з-поміж іншого, як приховане сприяння виправданню дій РФ проти української держави.

Стихийно народжений всередині УПЦ рух «підписантів», який виступав у 2022 р. за повну автокефалію УПЦ, до поч. 2023 р. з певного церковного авангарду, який вплинув на скликання «Феофанієвського» Собору, поступово перетворився на опозиційний. Свого роду маніфестом руху стало Звернення до Синоду УПЦ у січні 2023 р., більш відоме як «10 запитань духовенства та віруючих до Синоду УПЦ»¹⁵. Його підписали близько 300 священників та понад 1000 вірян УПЦ¹⁶. Основні тези звернення зводилися до необхідності ухвалення Синодом конкретних рішень щодо повного виходу УПЦ зі складу РПЦ МП та її керівних органів. Відповіді на це звернення від митрополита Онуфрія та Синоду УПЦ так і не надійшло¹⁷. Натомість, деякі найактивніші учасники руху «підписантів» (о. А. Пінчук, о. О. Колб та ін.) були піддані в УПЦ показовим церковним покаранням. Іншим пригрозили «заборами», якщо не вгамуються. За допомогою внутрішньоцерковних гонінь, залякування та тиску спробували маргіналізувати та призупинити рух, щоб він не охопив всю УПЦ.

Водночас на окупованих територіях почастишали випадки колабораціонізму серед ієрархів та священників УПЦ. Станом на початок 2024 р. ціла низка єпархій УПЦ перейшла у пряме підпорядкування московському патріарху (Сімферопольська, Джанкойська, Феодосійська та Ровеньківська єпархії, а також лівобережна т. зв. «Скадовська» частина Херсонської єпархії та частина Запорозької єпархії)¹⁸. При цьому такі випадки не були засуджені Синодом УПЦ. Навпаки, митр. Онуфрій заявив, що ієрархи та священники УПЦ на окупованих територіях «не колаборанти, а справжні герої»¹⁹.

З іншого боку, на окупованих російськими військами українських територіях почастишали випадки репресій проти священнослужителів та віруючих ПЦУ, УГКЦ та інших конфесій, які не бажають приєднуватись до Московського патріархату. Найрезонансніший випадок стався на поч. 2024 р. в Херсонській обл., коли російськими окупантами був жорстоко закатований священник ПЦУ о. Степан Подольчак²⁰.

Настрої у суспільстві та реакція держави

Існування в Україні структур Московського патріархату в умовах війни почало розглядатися крізь призму протистояння російській агресії та забезпечення національної безпеки. Тим більше, що через Церкву в Україні Московський патріархат неодноразово намагався поширювати ідеї російського імперіалізму та фундаменталізму, пропагувати т. зв. «руський мір», заперечувати повноцінність української мови, плекати сепаратистські настрої тощо (зокрема в Криму та на Донбасі).

Церковна проблематика набула яскраво вираженого політичного забарвлення, призвівши до нових розбіжностей у суспільстві.

Якщо до початку анексії Росією Криму та розв'язання нею війни на Донбасі УПЦ була наймасовішою церковною структурою в Україні, то після 2014 р. ситуація кардинально змінилася.

Соціопитування, проведені Центром ім. О. Разумкова, показують, що кількість громадян, які належать до УПЦ, протягом 2010–2018 рр. постійно зменшувалася (з 24% у 2010 р. до 12% у 2018 р.), а прихильників УПЦ КП – навпаки, зростало (з 15% у 2010 р. до 29% у 2018 р.). Після початку повномасштабної війни Росії проти України значно менше стало громадян, які належать до УПЦ (з 13% у 2021 р. до 6% у 2023 р.), але побільшало тих, хто належить до ПЦУ (у 2023 р. – до 42% серед усіх опитаних належать до ПЦУ)²¹.

Ця статистика, хоч і не відображає всю повноту картини за реальною кількістю парафіян у тій чи іншій юрисдикції, проте свідчить про тенденції, що окреслилися, і переваги в суспільстві.

¹⁵ Духовенство і миряни УПЦ МП вимагають від єпископату відповідей на 10 питань щодо статусу їх Церкви та виходу з РПЦ. *РІСУ*. 2023. 12 січня. URL: https://risu.ua/duhovenstvo-i-miryani-upc-mp-vimagayut-vid-yepiskopatu-vidpovidej-na-10-pitan-shchodo-statusu-yih-cerkvi-ta-vihodu-z-rpc_n135762.

¹⁶ Автором тексту звернення «10 запитань духовенства та віруючих до Синоду УПЦ» був д-р Сергій Шумило.

¹⁷ Шумило С. Відійти від Москви. Чи обере УПЦ шлях автокефалії від РПЦ МП?

¹⁸ Бурега В. Алгоритми захоплення Московією єпархій УПЦ на тимчасово окупованих територіях. *Лівий берег*. 2023. 30 грудня. URL: https://lb.ua/news/2023/12/30/591348_algoritmi_zahoplennya_moskovoyu.html.

¹⁹ Предстоятель УПЦ прокоментував звинувачення у колаборації священників, які не виїхали з окупованих територій. *СПЖ*. URL: <https://spzh.news/ua/news/69619-blazhennishij-svjashchenniki-upts-ne-kolaboranti-a-spravzhni-narodni-heroji>.

²⁰ Росіяни закатували священнослужителя ПЦУ на Херсонщині. *РІСУ*. 2024. 15 лютого. URL: https://risu.ua/rosiyani-rozstrilyali-svyashchennosluzhitelya-pcu-na-hersonshchini_n146211.

²¹ Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 / Уклад. Ю. Якименко (керівник проєкту), А. Биченко, М. Міщенко. Київ: Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2023. С. 6. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf>.

УПЦ (в єдності з МП), яка до 2014 р. об'єднувала понад 12 тисяч парафій та священників, поступово втрачає свої позиції. За офіційними даними, від кінця 2018 по 2023 рр. з УПЦ до ПЦУ перейшли понад 1,5 тисячі громад²². Із них 924 громади змінили юрисдикцію за період 2022–2023 рр.²³

Якщо врахувати, що Синод УПЦ більше не контролює ситуацію в єпархіях на окупованих територіях, то реальна кількість парафій, які контролюються УПЦ, на підконтрольних Україні територіях нині становить трохи більше 9000. А оскільки ПЦУ наразі вже налічує близько 8000 зареєстрованих релігійних громад²⁴, то за кількістю парафій сили обох юрисдикцій практично стають паритетними. Водночас симпатії суспільства давно не на боці УПЦ.

Проведені наприкінці 2023 р. соціопитування показують, що 71% респондентів підтримують заборону діяльності релігійних організацій, керівний центр яких перебуває у державі, яка вчинила військову агресію проти України. При цьому 55,5% дотримуються думки, що слід заборонити діяльність УПЦ (МП) в Україні²⁵.

В умовах війни зазнає змін і політика державної влади. Якщо протягом 2022 р. ставлення до УПЦ з боку влади залишалося більш-менш лояльним або терпимим (що багато в чому було пов'язане з очікуваннями подальших кроків керівництва УПЦ на повний розрив із РПЦ МП), то від поч. 2023 р. під впливом настроїв у суспільстві таке ставлення змінюється на протилежне. Порушують кримінальні справи проти низки ієрархів та священників УПЦ за звинуваченням у колабораціонізмі та розпалюванні ненависті на релігійному ґрунті. Кілька священників, чию провину в державній зраді було доведено, обміняли на українських військовополонених і передали російській стороні. Припинено договори оренди низки об'єктів духовно-культурного значення, зокрема Києво-Печерської лаври.

Серйозним викликом для УПЦ стало ухвалення 19 жовтня 2023 р. Верховною Радою за основу в першому читанні законопроекту № 8371²⁶ (на момент виголошення доповіді в січні 2024 р. закон ще не був прийнятий в остаточній редакції – *прим. ред.*). Цей проєкт іноді називають «законом про заборону УПЦ». Однак це не так. До нього є чимало запитань, але в самому законопроекті – жодного слова про УПЦ. Там лише йдеться про релігійні організації, афілійовані з центрами в державі-агресорі. Отже, якщо Синод УПЦ ухвалить офіційний акт про те, що УПЦ повністю вийшла зі складу РПЦ МП, цей законопроект не зможе поширюватися на неї. Як пояснювали самі автори, їхній законопроект спрямований не на заборону УПЦ, а на припинення її залежності від Москви²⁷. По суті, законопроект стимулює керівництво УПЦ до прийняття необхідних офіційних документів про повний вихід УПЦ зі складу РПЦ МП та розрив із нею адміністративних та канонічних відносин. Щоб вона стала не лише на словах, а й насправді повністю незалежною від релігійних центрів у державі-агресорі.

Майбутнє УПЦ та можливість співіснування кількох православних юрисдикцій

Помилковою є думка, що адміністративним втручанням чи тиском влади вийде ліквідувати УПЦ, як до цього закликають деякі гарячі голови. Такий підхід є неконструктивним та неправильним. Необхідно шукати інші шляхи та методи вирішення проблем, що накопичилися. Зокрема шляхом стимулювання діалогу. Необхідно підтримувати проукраїнське крило в середовищі УПЦ. Потрібно допомогти, щоб ця Церква перестала бути носієм російських ідей та традицій, щоб вона також стала Церквою української традиції.

Важливо розуміти, що це Церква, до якої також належать українці. Серед них чимало російськомовних чи навіть проросійських. УПЦ – це досить неоднорідна та різношерста церковна спільнота, з власними особливостями, традиціями, відмінностями. За 30 років в УПЦ склалася власна релігійна субкультура й свого роду «ідентичність», з певними від-

²² За останні п'ять років до ПЦУ перейшли 1,5 тисячі парафій з Московського патріархату. *Укрінформ*. 2023. 26 липня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3740742-za-ostanni-pat-rokiv-do-pcu-perejsli-15-tisaci-para-fij-z-moskovskogo-patriarhatu.html>.

²³ Відповідь першого заступника Голови ДЕСС В. Войналовича на запит С. Шумила, № 69/10.1-99/24 від 04.01.2024 р.

²⁴ Там само; Звіт про мережу релігійних організацій станом на 01.01.2023, уточнена 27.06.2023 р. ДЕСС. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DPcG1qbaPVIWEDo39b70mIyJvRLtwpJR/edit#gid=512250809>.

²⁵ Українське суспільство, держава і церква під час війни... С. 21.

²⁶ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219>.

²⁷ Yelenskyi V. On the Ukrainian Church of the Moscow Patriarchate. *Fos Fanariou*. 2023. 9 Δεκεμβρίου. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/12/09/peri-tis-oukranikis-ekklisias-patr-mosxas/>; Московський Патріархат є безпосереднім учасником агресії проти України, – голова ДЕСС. *РІСУ*. 2023. 29 жовтня. URL: https://risu.ua/moskovskij-patriarhat-ye-bezposerednim-uchasnikom-agresiyi-proti-ukrayini---golova-dess_n143502; Підпорядкування московському патріархату не є частиною православного віровчення – Голова ДЕСС. *ДЕСС*. 2023. 20 грудня. URL: <https://dess.gov.ua/pidporiadkuvannia-moskovskomu-patriarkhatu-ne-ie-chastynoiu-pravoslavnoho-virovchennia-holova-dess/>.

мінностями у ментальності та сприйнятті всього, що відбувається навколо. Є й чимало стереотипів, вихованих під впливом російських наративів.

Серед понад 9 тисяч священників УПЦ панують різні настрої, інколи досить протилежні. Там є яскраво виражене проукраїнське крило духовенства. Таких священників там дуже багато. Але вони поки що не мають загальновизнаного духовного лідера і їхній рух ще не набув чітко окреслених обрисів. Неоднозначні тенденції виявляються серед єпископату УПЦ. Показовою щодо цього стала неформальна архієрейська нарада, яка відбулася 28 липня 2023 р. в Києво-Печерській лаврі. На ній близько десятка архієреїв намагалися, хоч і безуспішно, порушувати питання про необхідність більш послідовних та реальних кроків щодо відокремлення УПЦ від РПЦ²⁸.

Водночас в УПЦ зберігається вплив досить сильного промосковського крила, до якого належать як священники, так і деякі впливові ієрархи. І є ще третя, так би мовити, «течія», яку умовно можна назвати «онуфріївці». Це ревно віддані своєму духовному лідеру митрополиту Онуфрію, вони не проукраїнські і не промосковські: яким курсом піде їхній лідер, туди й вони за ним підуть. Це досить консервативне середовище, іноді навіть схильне до «зилотства» та фундаменталізму. Вони, як правило, негативно ставляться до єкуменізму, модернізму та лібералізму в Церкві. Ментально вони за певними ознаками дещо близькі до послідовників старої РПЦЗ та греків-старостильників.

В умовах російської військової агресії, яку всіляко підтримує та благословляє керівництво РПЦ МП, актуалізувалась потреба повного виходу УПЦ з її складу. Іншої перспективи чи альтернативи цьому не існує. Таким шляхом в різні часи пройшли всі без винятку автокефальні Помісні Православні Церкви. На цьому наполягають не лише українська влада та суспільство, але й значна кількість священників і вірян самої УПЦ. Проте неоднорідність та різношерстість настроїв всередині цієї юрисдикції робить її заручницею інертності, а точніше неспроможності приймати адекватні рішення у відповідь на актуальні виклики часу. Такий стан поглиблює внутрішні протиріччя та кризу. Відверто промосковські та проукраїнські сили в середині УПЦ не можуть далі співіснувати разом. Існує вірогідність, що у разі прийняття рішення про повний вихід УПЦ зі складу РПЦ МП промосковські сили (які представлені групою впливових архієреїв УПЦ) не визнають такого рішення та вчинять розкол. Водночас політика вичікування керівництва УПЦ та збереження статусу канонічного структурного підрозділу РПЦ МП в Україні призводить до відтоку духовенства та вірян і поглиблює прірву у відносинах із суспільством та державою. Намагаючись утримати від розколу промосковські сили, УПЦ поступово втрачає українські парафії та паству, які не бажають мати бодай найменші зв'язки з РПЦ МП. Обрана керівництвом УПЦ тактика «сидіння на двох стільцях» та прагнення подобатись всім існуючим течіям не дає бажаного результату. В умовах війни поляризуються настрої і погляди, а не сумісне стає неможливим (та й небезпечним) утримувати разом.

Не виключено, що згодом у різнорідному середовищі УПЦ може назріти розкол на кілька окремих течій. Передумови для цього є, а внутрішні суперечності між ними дедалі більше визрівають. Не буде неочікуваним, якщо на ґрунті існуючих суперечностей та поступового унезалежнення від МП з УПЦ виокремиться, наприклад, група, яка утворить т. зв. «Церкву російської традиції» в Україні (за прикладом РПЦЗ).

Водночас спостерігається також бажання деяких кліриків відокремитися від УПЦ (як канонічної частини РПЦ МП), але при цьому, не переходячи до ПЦУ, знайти для себе альтернативне вирішення проблеми у формі створення паралельних церковних структур в Україні під тимчасовим омофором Константинопольського, Румунського чи Сербського патріархів або Польської Церкви.

Священники та віряни, яких із різних причин не влаштовує ані УПЦ, ані ПЦУ, обмірковують альтернативні варіанти. Якщо такою альтернативою на перехідний період не зможе стати структура Вселенського Константинопольського Патріархату, то подається ідея, що нею може стати аналогічна структура, скажімо, Румунського патріархату. Такі настрої та сценарії теж є. Позитивні чи негативні сторони цього ще належить оцінити.

Такі пропозиції не збігаються з принципами канонічного устрою більшості Помісних Православних Церков, де прийнято вважати, що в межах однієї держави має діяти лише одна автокефальна Помісна Церква. Проте цей принцип не завжди і не до кінця виконується, залишаючи в окремих Церквах можливості для ікономії та маневрів (наприклад, на півночі Греції діють єпархії «Нових земель», які мають подвійне підпорядкування – і Константинополю, і Синоду Елладської Церкви в Афінах; на території Румунії діє окрема Тімішоарська єпархія Сербської Церкви на чолі з власним єпископом, який має осідок в румунському м. Тімішоара, натомість на території Сербії має власну єпархію Румунський

²⁸ Шумило С. Три шляхи УПЦ МП. *PICU*. 2023. 9 серпня. URL: https://risu.ua/tri-shlyahi-upc-mp_n141589.

Патріархат з осідком в сербському м. Вршац; окремо виглядає ситуація в США та країнах Західної Європи, де на одній території мирно співіснують різні православні юрисдикції).

За мирних обставин здорова конкуренція між Церквами, очевидно, не завадила би. Вона могла б сприяти покращенню якості місіонерського служіння, внутрішнім змінам та реформам у самих Церквах. Пороте в умовах війни доводиться зважувати, чи можуть заклики до створення в країні нових структур інших національних Церков, окрім суто канонічної суперечності, нести додаткові загрози та виклики, особливо у прикордонних регіонах (зокрема щодо можливих конфліктів на міжетнічному ґрунті та загроз територіальній цілісності країни).

Очевидно, що для світської демократично-правової держави, де Церква відокремлена від держави, а держава – від Церкви, існуючі внутрішні церковно-канонічні обмеження не можуть слугувати бар'єром, щоб у країні діяли різні православні та будь-які інші юрисдикції. Те, що в Україні їх кілька – не є протиправним. Подібні прецеденти в історії православ'я відомі в період, коли воно не було державною (імперською) релігією²⁹. У «пост-костянтинівську» епоху це виглядає природно, хоч і не звично. Досвід розвитку православ'я в демократичних країнах (США та ЄС), де на одній території спокійно діють різні православні юрисдикції, засвідчує можливість такого формату і для української держави³⁰. Головне, щоб ці юрисдикції мирно співіснували між собою, не вели антидержавної та антисуспільної діяльності, не були провідниками ідей, спрямованих на конфронтацію з суспільством, заперечення суверенітету та територіальної цілісності держави, не були джерелом ксенофобії та тероризму, і не були пов'язані з іноземними центрами, які підтримують агресію та війну проти держави та народу. Завдання держави – стежити за дотриманням релігійними організаціями чинного законодавства та недопущенням антидержавної та протиправної діяльності, а також сприяти діалогу між ними, водночас питання їх можливого об'єднання в одну юрисдикцію – це внутрішня справа самих цих Церков.

Пострадянська спадщина, спокуса стати «державною церквою» та майнові конфлікти

Сучасний поділ українського православ'я не є єдиною проблемою. До певної міри серед причин внутрішніх «хвороб» та суттєвим гальмом у його розвитку залишається пострадянська церковна спадщина. Вона сприяє утвердженню спотвореного погляду на Церкву як на земний інститут, адміністрацію чи політичну партію. Серед єпископів, духовенства та вірян усіх православних юрисдикцій в Україні поширена підміна розуміння природи Церкви як Містичного Тіла Христового суто земними церковно-адміністративними інститутами / юрисдикціями, «мірвання розмірами» та боротьба за стіни і майно, а не за душі. Тобто все те, що є далеким від Євангелія. Юрисдикційні корпоративно-партійні інтереси переважають над духовними. Люди готові відстоювати свої юрисдикції як якісь корпорації чи партії, їхні храмові будови та майно, не розуміючи, що насправді Церква – це про інше.

Відбувається тонка підміна сенсів. Це серйозна проблема й перешкода для діалогу та єднання. Одні й ті само хвороби сергійсько-радянської спадщини духовного вихолощування та спотворення однаково позначаються на всіх без винятку українських церквах (як УПЦ, так і ПЦУ). Зміна висновків та юрисдикцій сама по собі не позбавляє від цих хвороб.

Щодо ПЦУ, то із нею теж не все так однозначно. Як і УПЦ, вона вийшла зі «старих міхів» «советського православ'я». Це теж негативно позначається на ній. Там також є свої маргінальні діячі та групи, які прагнуть вирішувати питання радикальними методами не в дусі Євангелія. Спокуса помінятися з МП місцями, зайняти її колись монопольне місце, стати «МП № 2» або якоюсь подобою «державної церкви» не може не викликати стурбованості.

Останнім часом в Україні вперше зросла частка тих, хто прагне ввести інститут «державної церкви», що дорівнює тим, хто виступає проти (відповідно 37,5% та 38%). Найбільше прихильників цієї ідеї серед прихильників ПЦУ (42%)³¹. Це своєрідне випробування для ПЦУ на міцність і вірність Євангельським основам християнства.

Недостатність серйозних реформ усередині Церкви та тенденція копіювати традиції МП є проблемою та викликом для ПЦУ. На це накладається кадрова проблема – брак кваліфікованих священників і ченців, не завжди достатній рівень їхньої освіченості та цер-

²⁹ Приходько Г., свящ. Історичні прецеденти паралельного співіснування двох канонічних східно-християнських юрисдикцій на одній території: приклад церковної організації на території імперії Сасанидів (I–V ст.). *Православ'я в Україні. До 300-річчя з Дня народження прп. Паїсія Величковського та Григорія Сковороди*. Київ–Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2022. С. 231–242.

³⁰ Хто та як може поставити крапку в церковному розколі в Україні, 10.11.2014. *PICU*. 2014. 10 листопада. URL: https://risu.ua/hto-ta-yak-mozhe-postaviti-krapku-v-cerkovnomu-rozkoli-v-ukrajini_n71509.

³¹ Українське суспільство, держава і церква під час війни... С. 17.

ковної свідомості, надмірна заполітизованість, відсутність серйозної богословської школи. Серед тих, які зросли й стали священниками УПЦ-КП та УАПЦ, які перебували в ізоляції від спілкування зі Вселенським православ'ям, нерідко досі зберігаються комплекси «самозамкненості», поєднані з відсутністю здорової канонічної та еклезіологічної свідомості. Після 2018 р., завдяки виходу ПЦУ із самоізоляції, а також притоку здорових кадрів з УПЦ, ситуація стала помітно змінюватися на краще, але сама проблема ще залишається, особливо на периферії.

Доводиться визнати, що єпископат обох юрисдикцій часто має власні корпоративні інтереси, відмінні від інтересів рядового духовенства та пастви. Це також заважає реформам і налагодженню дієвого діалогу між обома Церквами.

Випадки силового переведення храмових комплексів, що почастишали останнім часом, конфлікти та протистояння між прихильниками обох юрисдикцій, які виникають на цьому ґрунті, псують на міжнародному рівні імідж України як демократичної країни, загалом дискредитують православ'я і релігію. Як справедливо зазначають представники ініціативної групи «10 тез для ПЦУ»: «Зіткнення і конфлікти за храмові будівлі ганьблять православне християнство. Ба більше, в такій боротьбі ПЦУ та УПЦ програє насамперед християнство в Україні ... Віра не вимірюється кількістю квадратних метрів у соборі чи монастирі. За нашу нехристиянську поведінку Господь спустошить наші храми, “відбити у ворогів”»³².

Ситуація, що склалася, є своєрідним тестом на відповідність Євангельським принципам. Чи можна уявити, що Христос з апостолами ходить Юдеєю і захоплює синагоги у фарисеїв? Боротьба за церковні будови та майно – це не про віру і не про Христа. А найголовніше, це відштовхує багатьох людей від віри. Це може призвести до того, що через якийсь покоління храми виявляться порожніми, оскільки не буде кому до них ходити. Це буде законотвірний наслідок нинішніх міжцерковних чвар і ворожнечі³³.

Однозначно, майнові суперечки між вірянами обох юрисдикцій мали б вирішуватись насамперед у правовому полі. Неприпустиме застосування сили будь-якою зі сторін. Має бути відновлено практику мирного співіснування та почергового використання спірних культових споруд, почергових богослужінь представниками обох Церков. Це могло би зблизити їх. А головне, потрібен діалог між обома Церквами.

Діалог як шлях до оздоровлення та примирення

Питання подолання кризи в українському православ'ї не має однозначних відповідей та рішень. Але, поза сумнівом, його вирішення можливе лише через діалог. Не зовнішні засоби адміністративного тиску та втручання, а саме діалог.

На жаль, і в УПЦ, і в ПЦУ є сили, які маргіналізують свої Церкви і, керуючись лише власними юрисдикційно-корпоративними (церковно-партійними) інтересами, прагнуть збереження протистояння та поділу. Але так само і там, і там є здорові сили. Попри всі перепони, між цими здоровими силами обох юрисдикцій має бути діалог, спілкування та чесне обговорення проблем, які роз'єднують чи об'єднують. Однозначно, того, що об'єднує, більше, ніж того, що роз'єднує. Важливо, що серед духовенства та вірян як ПЦУ, так і УПЦ є чимало тих, хто вважає неприпустимим і виступає проти силового вирішення суперечок. Це справді надія, що діалог та об'єднання українського православ'я на здорових євангельських засадах можливі³⁴.

Ненормально, коли православні українці не мають між собою діалогу, дружніх контактів та єднання. Відсутність такого діалогу протягом 30 років – один із наслідків втручання та впливу Москви в українські церковні питання.

Діалог – це єдиний шлях до оздоровлення та досягнення єдності українського православ'я. Це шлях Євангелія і Заповідей Христових. Іншого шляху для християн немає, якщо ми справді християни не лише за назвою. Це той іспит, який нам тепер належить скласти на відповідність вченню Того, в ім'я Кого всі ми називаємо себе «християнами», незалежно від юрисдикційної приналежності.

Щодо цього досить обнадійливим було виникнення у 2022 р. ініціативної групи з діалогу між духовенством УПЦ та ПЦУ, до якої увійшли представники обох юрисдикцій. Відбувалися спільні зустрічі та обговорення найбільш проблемних питань міжцерковних відносин і життя, велися дискусії та обмін різними думками, не зашореними церковно-

³² Ініціативна група духовенства і мирян «Десять тез для ПЦУ»...

³³ Шумило С. Чую від людей, як їм останнім часом все більше нудить від «церковних новин». *PICU*. 2023. 30 серпня. URL: https://risu.ua/ne-raz-chuyu-vid-lyudej-yak-yim-ostannim-chasom-vse-bilshe-nudit-vid-cerkovnih-novin_n142078.

³⁴ «Не є християнами ті, хто не прагне діалогу, а лише обвинувачує», – д-р С. Шумило про міжправославні стосунки. *PICU*. 2023. 10 лютого. URL: https://risu.ua/ne-ye-hristiyanami-ti-hto-ne-pragne-dialogu-a-lishe-obvinuvachuyed-r-sergij-shumilo-pro-mizhpravoslavni-stosunki_n136611.

юрисдикційним офіціозом і штучними бар'єрами³⁵. Це нове явище в житті українського православ'я. Його намагаються маргіналізувати, але, будемо сподіватись, воно ще зможе мати у майбутньому позитивне значення³⁶.

Якщо ієрархи не здатні сісти за спільний круглий стіл для діалогу та обговорення спільних проблем українського православ'я, тоді саме життя створює умови для такого діалогу знизу, з боку простих священників і вірян. Цей вплив має йти не з «верхів», а з «низів». Можливо, це навіть на краще, тому що роль простого духовенства та вірян в імперській та радянській церкві була невинувато нівельована. Ця проблема є характерною для всіх українських Церков. Тут ми бачимо відродження ролі простого духовенства та вірян у Церкві, так би мовити, «соборності знизу». Це дуже важливо, і це потрібно підтримувати усілякими способами.

Необхідно вчитися розмовляти, тиснути один одному руку, дивитися один одному в очі, чесно говорити про те, що об'єднує і що роз'єднує... Навіть не переходячи з однієї юрисдикції до іншої, можна шукати спільні моменти, які об'єднують. Принаймні, хоча б через незалежні майданчики круглих столів та наукових конференцій представники різних конфесій повинні почати спілкуватися, обговорювати, дивитися один одному в очі, співпрацювати, шукаючи те, що може об'єднати та примирити, а не навпаки, те, що роз'єднує та породжує недовіру й ненависть один до одного. Це той формат, який міг би поступово розтопити кригу у серцях духовенства та вірян обох Церков, ставши фундаментом майбутнього єднання православних українців³⁷.

Проблема якості богословської освіти та потреби реформ

Суттєвою ознакою кризи в українському православ'ї є проблема рівня та якості загальної та богословської освіти єпископату, пастирів та вірян, відсутність належного місіонерсько-кетехізаційного та соціального служіння й багатьох інших. Це, у свою чергу, позначається й на рівні міжцерковних відносин, породжуючи нетерпимість та неготовність до діалогу з опонентами. Тобто криза українського православ'я не лише в зовнішньому статусі, а й у внутрішньому стані.

За радянською звичкою православні навчальні заклади в Україні здебільшого й надалі орієнтовані насамперед на виховання слухняних кліриків-требовиконавців, а не богословів і місіонерів. Це також ознака радянської спадщини. Жодна з православних юрисдикцій в Україні не спромоглася створити власну сильну богословську школу. Жодна з духовних академій за останні роки не виховала помітних богословів світового рівня. Це суттєво відрізняє ці заклади від тієї ж Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст.

Недостатня освіченість, а іноді й невігластво та низький рівень культури серед єпископату та духовенства – одна з суттєвих проблем. Задля її подолання корисно запозичити досвід Вселенського Патріархату та інших Церков (навіть УГКЦ), де кандидати на архієреїв прагнуть мати не просто духовну освіту, але й отримати додаткову вищу освіту в поважних західних університетах, зокрема захистити там науковий ступінь (ліцензіат чи докторат). Такий підхід ще на ранньому етапі кар'єри сприяє формуванню у майбутнього священника чи єпископа широкого світогляду, сучасного рівня знань та культури, допомагає розкрити власні творчі здібності й таланти, та стати особистістю, яка згодом таким же шляхом спрямовуватиме і своїх підлеглих та паству. Це важливий запобіжник від невігластва та безкультур'я єпископату і духовенства, що досі має місце на пострадянському просторі. Людина, яка навчена мислити та підходити до своєї роботи творчо, і в інших цінуватиме такі ж здібності й намагатиметься формувати навколо себе команду з таких само, як і вона, освічених і творчих людей. А це вже забезпечує якісно інший рівень і стан як церковного служіння та місії, так і діяльності самих церковних структур.

³⁵ У Києві відбулась перша неформальна зустріч духовенства ПЦУ та УПЦ МП. *PICU*. 2022. 6 липня. URL: https://risu.ua/u-kiyevi-vidbualas-persha-neformalna-zustrich-duhovenstva-pcu-ta-upc-mp_n130657;

Священнослужителі ПЦУ та УПЦ МП підписали Декларацію порозуміння. *PICU*. 2022. 7 липня. URL: https://risu.ua/svyashchennosluzhitele-pcu-ta-upc-mp-pidpisali-deklaraciyu-porozuminnya_n130678; Рух за діалог Церков: Духovenство і миряни УПЦ та ПЦУ провели другу зустріч. *PICU*. 2023. 23 січня. URL: https://risu.ua/ruh-za-dialog-cerkov-duhovenstvo-i-miryani-upc-ta-pcu-proveli-drugu-zustrich_n136096; Учасники міжцерковного діалогу в Софії Київській порадили УПЦ МП та ПЦУ вже розпочати об'єднання. *PICU*. 2023. 21 лютого. URL: https://risu.ua/uchasniki-mizhcerkovnogo-dialogu-v-sofiyi-kiyivskij-poradili-upc-mp-ta-pcu-vzhe-rozpochati-obyednannya_n136929; Звернення учасників міжцерковного діалогу в Софії Київській до єпископату, духовенства та вірян Української Православної Церкви і Православної Церкви України. *Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті*. 2023. 20 лютого. URL: <https://dess.gov.ua/zvernennia-uchasnykiv-dialohu-upc-ta-pcu-v-sofii-kiyivskiy-16-02-2023/>.

³⁶ «Those who do not seek dialogue and only accuse are not Christians», – Dr. Serhii Shumylo on Inter-Orthodox relations. *Religious information service of Ukraine*. 2023. 10. 02. URL: https://risu.ua/en/those-who-do-not-seek-dialogue-and-only-accuse-are-not-christians---dr-serhii-shumylo-on-inter-orthodox-relations_n136728.

³⁷ «Those who do not seek dialogue and only accuse are not Christians», – Dr. Serhii Shumylo on Inter-Orthodox relations...

Освіта в західних університетах робить православних архієреїв і духовенство інтегрованими в сучасний європейський культурний простір. До того ж здобути там освіту та науковий ступінь неможливо шляхом хабарів, як це іноді практикується в духовних навчальних закладах пострадянських країн. Це важливий чинник, який ще на цьому ранньому етапі формує в людині інші підходи, де перш за все цінується й винагороджується сумлінна праця, особисті творчі зусилля та здібності, а не кар'єризм і підлабузництво. Це також сприяє зменшенню корупційної складової в духовній освіті та подальшому церковному служінні. Отже, на шляху реформування церковного життя питання якості освіти (зокрема, стажування та навчання в західних університетах) набирає особливої ваги. Саме з цього починав свої реформи в Київській Церкві святий Петро (Могила).

Останнім часом у ПЦУ помітні обнадійливі зрушення. Київська та Волинська богословські академії ПЦУ намагаються подолати колишній стан «самоізолюваності», активізувати зовнішню співпрацю з грецькими та іншими богословськими навчальними закладами і науковими центрами³⁸. У майбутньому, при поглибленні такої співпраці та обміну викладачами і студентами, це може принести позитивні плоди. До того ж це може стати важливим елементом суб'єктності України та просування українських наративів за кордоном. Проте робота, яка зараз ведеться, видається недостатньою. Істотним гальмом є відсутність знання мов українськими викладачами та студентами. А рівень богословської освіти в українських духовних навчальних закладах, як і раніше, потребує реформування та вдосконалення.

Попри всі проблеми й неузгодженості, в умовах нинішньої кризи українське православ'я має унікальний шанс позбутися ганебного шлейфу радянської спадщини. Цей процес церковної декомунізації вимагає як зміни старих церковних еліт, так і певного перевороту свідомості. Це дуже складно, а й, знову-таки, боляче. Адже змін потребують не лише вивіски, прапори, гасла та кадри, а й свідомість, ментальність, освіта. Необхідно навчитися новому ставленню до Церкви – не як до земної адміністративної структури чи «партії» (що характерно для радянської атеїстичної свідомості), а як до універсального духовно-містичного організму – Тіла Христового, де всі християни духовно єдині, навіть попри зовнішні розділення. Потрібні пастирі, місіонери, духовні поведирі народу, а не церковні функціонери та чиновники, які мріють стати церковними «поміщиками» і «феодалами» (незалежно від назв юрисдикцій)³⁹.

Повторюся, дуже важливе значення має якісна та сучасна освіта нового священицтва, виховання нової церковної еліти. Старі кадри вже не перевиховати. Але майбутнє Церкви – це молодь. Необхідно, щоб майбутні священики та єпископи проходили навчання та стажування в західних університетах, як світських, так і богословських, не лише православних, а й католицьких і протестантських, як це було за часів святого Петра (Могили).

Щодо цього досвід Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) та її навчальних закладів (зокрема Українського католицького університету) може виявитися дуже корисним як один із найбільш успішних на пострадянському просторі.

Знаменно, що на одній із зустрічей предстоятелі ПЦУ та УГКЦ проголосили намір розробити своєрідну «дорожню карту» співробітництва та пошуку точок дотику, які можуть об'єднувати християн України⁴⁰. Насамперед це стосувалося сфери духовної освіти та спільних науково-освітніх проєктів. На жаль, далі розмов цей напрямок поки що не отримав належного продовження з обох сторін. Хоча він бачиться найперспективнішим.

Зокрема в рамках поглиблення єкуменічного діалогу була б корисною розробка та впровадження програм з обміну студентами між православними і греко-католицькими навчальними закладами, їхнє стажування та навчання в провідних західних католицьких і протестантських університетах. До того ж корисно активізувати проведення спільних єкуменічних конференцій та круглих столів із різних актуальних проблем історії та сучасності, реалізовувати спільні науково-дослідні та видавничі проєкти, літні богословські табори і школи. У цьому плані досвід і майданчик Українського католицького університету, Інституту єкуменічних студій УКУ, наукового проєкту «Київське християнство» могли б бути досить корисними.

³⁸ Делегація КПБА відвідала Грецію, де підписала низку угод про співпрацю. *Pomisna.info*. 2023. 23 травня. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/delegatsiya-kpba-vidvidala-gretsiyu-de-pidpysala-nyzku-ugod-pro-spivpratsyu/>.

³⁹ Шумило С. Кризис рождения. О Константинополе, советском наследии, старообрядчестве и украинской автокефалии. *Релігія в Україні*. 2018. 7 листопада. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/41597-krizis-rozhdeniya-o-konstantinopole-sovetskom-nasledii-starobryadchestve-i-ukrainskoj-avtokefalii.html.

⁴⁰ Предстоятелі ПЦУ та УГКЦ домовилися розробити дорожню карту співпраці. *РІСУ*. 2018. 30 грудня. URL: https://risu.ua/predstoyateli-pcu-ta-ugkc-domovilisya-rozrobiti-dorozhnyu-kartu-spivpraci_n95478.

Отже, необхідно говорити не лише про статус автокефалії, а й про подолання внутрішньої кризи всередині українських Церков. Проблеми відновлення повноцінної богословської школи, якості духовної освіти та просвіти, місіонерства і соціального служіння, відкритості, екуменізму, соборності та євангелічності, ролі громади та вірян у Церкві, подолання небезпечної формалізації церковного життя, відповідність Євангелію, звернення до витоків первісної Церкви. Ці та інші відповіді на актуальні виклики, пошук шляхів їх вирішення, реформування та наповнення їх живим змістом – цими питаннями мають перейматись представники українських Церков. Ці питання мають бути предметом діалогу та дискусії. На такому ґрунті можлива справжня, не викривлена духовна єдність.

THE CRISIS IN UKRAINIAN ORTHODOXY: TRENDS, CHALLENGES, AND POSSIBLE WAYS TO OVERCOME

The purpose of the publication: to study the state of Ukrainian Orthodoxy from 2018 to 2024, to analyze causes of the protracted crisis, existing conflicts, disputes and challenges, obstacles to the unification of Ukrainian churches, and to outline possible ways to overcome the existing problems. **The methodological foundations** of the study are based on principles of scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to the phenomena under study. In accordance with the goal and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special methods was used, including descriptive, observation, analysis, and generalization. **Scientific novelty.** The author analyzes the state of Ukrainian Orthodoxy from 2018 to 2024, providing statistics based on opinion polls and data from the State Service of Ukraine on Ethnic Policy and Freedom of Conscience (DESS). Causes of the crisis in Ukrainian churches, moods in society, conflicts and disputes in relations between Orthodox churches, the impact of the Russian-Ukrainian war on freedom of conscience and church-state relations, the role of the Moscow Patriarchate in supporting aggression against Ukraine, and the state's efforts to ensure national security and spiritual independence in Ukraine investigated. The author discusses topical issues and challenges facing Ukrainian churches, prospects for dialogue and unification, the temptation to become a «state church» and the possibility of coexistence of several Orthodox jurisdictions, the problem of the quality of theological education and the need for reforms, etc.

Key words: Ukrainian Orthodoxy, Russian-Ukrainian war, OCU, UOC, UGCC, ROC MP.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athon legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Дата подання: 20 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Кризовий стан в українському православ'ї: тенденції, виклики та можливі шляхи подолання. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 102–113. DOI: 10.58407/litopis.250108.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2025). Kryzovyi stan v ukrainskomu pravoslav'ї: tendentsii, vyklyky ta mozhlyvi shliakhy podolannia [The crisis in Ukrainian Orthodoxy: trends, challenges, and possible ways to overcome]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 102–113. DOI: 10.58407/litopis.250108.

